

завітного Ноя – Хама, послужливого хлібороба, наділеного отцем «хлопскою и орацкою гунею». Сам же Старушич вважав себе радше нашадком Носового первістка Сима, якого батько «духовною приоздобил шатою»²¹.

Ihor Teslenko

THE NEW SOURCES TO THE LINEAGE AND VOLHYNIAN KIN OF IHNATIY STARUSHYCH, THE RECTOR OF KYIV COLLEGIUM

The article reconstructs pedigree of the Starushychs, Ostrih wealthy town-dwellers family, the most famous representative of which was Ihnatiy, the rector of Kyiv Collegium, later Mohyliv bishop.

Катерина Дуса

УГОДА З ДИЯВОЛОМ СТУДЕНТА КИЄВО- МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НА ТЛІ СПЕЦИФІКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДИЯВОЛОФОБІЇ

У статті розглядаються згадки та судові справи про угоду з дияволом в українських джерелах XVII–XVIII ст., серед іншого – справа від 1749 р. про колишнього судюдя Київської академії Івана Роботу.

Свого часу Микола Гоголь створив образ київського студента філософа Хоми Брута, якому судилося досить близько познайомитися з чортами, відьмою та іншою малоприємною нечистю. Така асоціація не була новою: студенти, а також ченці, згідно з поширеною у Європі до середини XVI ст. традицією, досить часто пов'язувалися з усілякою чортівнею. Надзвичайної популярності набули легенди про Теофілуса і доктора Фауста – освічених чоловіків, які свого часу нібито уклали договір з дияволом. У нашій статті мова піде про український варіант угоди з нечистим на прикладі

²¹ *Старушич І. О.* Шата ясне освещеного княжати его милости пана Іліи Святополка Четвертенського, висоце одважного ротмистра кварцяного войска его королевської милости въ молодом вѣку для неужитости смерти позосталая... // Українське літературне Барокко. Зб. наук. праць. – К., 1987. – С. 254.

судових справ XVII–XVIII ст., у порівнянні із західноєвропейською традицією.

У XVII ст., на зміну попередній традиції пов'язувати укладання договору з дияволом із освіченими чоловіками, приходять новий стереотип: зі сфери високої магії ця угода спускається на рівень низької магії, тобто асоціюється з відьомством і чарами. Договір відьми з дияволом стає невід'ємною частиною європейської відьомської міфології. Концепція договору, ретельно розроблена демонологами, на кінець XVII ст. постає вже цілком довершеною і включає такі елементи, як відмова від хрещення, отримання нового «хрещення» від диявола, обіцянка служити йому злими справами і приносити в жертву нехрещених дітей, таврування відьми «диявольською міткою» тощо¹. Лише після укладення такої угоди відьма ставала відьмою і відтоді могла завдавати шкоди іншим. З іншого боку, саме угода з дияволом перетворювала відьомство на тяжкий злочин, за який відьми заслуговували смерті. Відмова від Бога і перехід на службу до диявола робили їх не просто злочинцями, а ще й еретиками і апостатами.

Щоб засудити відьму, необхідно було змусити її зізнатися в укладенні подібного пакту. Існує велика кількість судових матеріалів, що містять розповіді жінок, звинувачених у відьомстві, про свій договір з дияволом. Деталі цих розповідей можуть різнитися, проте загальна схема є універсальною, хоча вона не зовсім відповідає схемі, виробленій демонологами. Як правило, диявол з'являвся перед жінкою, коли та була у розпачі чи гнівалась на когось. «Принц темряви» зазвичай був добрий, заспокоював, пропонував допомогу, обіцяв надати владу для здійснення помсти. Після того він пропонував «узаконити» цю угоду. На відміну від угод зі студентами і ченцями, що характерні для попереднього періоду, угоди з відьмами не могли бути писаними. Тому у пригоді стала «диявольська мітка» – специфічна нечутлива до болю відмітина на тілі відьми. Врешті, угода завершувалася згвалтуванням відьми².

Православна традиція не пов'язувала заняття відьомством із угодою з дияволом. Відьми автоматично ставали слугами диявола без укладення угоди. Оскільки відьомство вважалося великим гріхом, то й жінки, які ним займалися, вважалися – як грішниці – диявольськими слугами³. Тут не йшлося ані про особисту зраду

¹ До створення концепції договору з дияволом, серед інших, доклалися такі визначні демонологи, як Й. Нідер, Й. Шпренгер і Г. Інститорис, П. Бінсфельд, М. дель Ріо, Ф. М. Гваццо тощо.

² Приклади досить докладно описані у: *Briggs R. Witches and Neighbours: The Social and Cultural Context of European Witchcraft.* – London, 1997; *Levack B. P. The Witch-Hunt in Early Modern Europe.* – London, 1993; *Robbins R. H. The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology.* – New York, 1959.

³ Відображення цих поглядів можна знайти у: *Радивилівський Антоній.* Венець Христов. – К., 1688. – С. 355; Руно орошенное, пречистая и преблагословенная Дева Мария; или Чудеса образа Пресвятая Богородици, бившия в Монастире Ильинском

Бога, ані про ересь. Проте ідея угоди з дияволом була відома в Україні, що випливає як з проповідей XVII ст., так і з матеріалів судів. Оскільки з відьмами договір не асоціювався, то поширення набула історія про угоду фаустівського типу: зазвичай героєм виступав освічений чоловік, який укладав договір з дияволом і підписував його власною кров'ю. Більшість розповідей мали досить щасливий фінал: скидається на те, що їхньою метою було завітати у милості Божій, а не у всесильності та підступності диявола. Наприклад, Антоній Радивилівський переказує популярну історію про угоду, що її підписав з дияволом секретар якогось сенатора. Диявол змусив його зректися віри у Христа, хрещення і підписати угоду про перехід під його владу власною кров'ю, аргументуючи, що хоче отримати гарантії, бо ж як тільки люди отримують бажане — тікають і повертаються назад до Бога. Секретар хоч і підписав угоду, і навіть отримав очікуване, зрештою розкався і звернувся до св. Василя по допомогу. Коли прийшов час, і диявол вимагав душу секретаря, молитви святого подіяли і угода зникла. Диявол поскаржився, що його вкотре вже обдурили⁴. Історія про інший договір такого роду, повідана Димитрієм Ростовським, має менш щасливе, проте більш моралізаторське закінчення: чоловік підписує з дияволом угоду про те, що той надасть йому багатство в обмін на власну душу і душу його дружини (доброї християнки). В результаті, угоду знову було порушено — сам чоловік, який підписав договір все-таки опинився у пеклі, душу ж його дружини врятувало заступництво Богородиці⁵.

Угода з дияволом фігурувала не лише в українських проповідях, а й у судових матеріалах. Тобто існувала певна категорія людей, які на практиці намагалися спробувати укласти договір з «князем темряви». Жодна зі збережених на сьогодні справ не пов'язана з відьомством, а головними фігурантами в них виступали молоді, певною мірою освічені чоловіки.

У листопаді 1749 р. з Глухова до Київської консисторії надійшла промеморія від глухівського козака Федора Рудковського, де йшлося про канцеляриста Генеральної військової канцелярії Івана Роботу, у якого знайшли «картію демонам підписану» його власною кров'ю⁶. У «картії» йшлося, що «он Іван Робота темнозроачному адських пропастій начальнику і учителем его демонам вручает душу і тело свое, ежели по его, Івана Роботи, требованію чинит ему Роботе споможеніе будут»⁷.

Черниговском с беседами и нравоучениями боговдохновенными, сочинения Димитра Ростовскаго.— Чернигов, 1683.— С. 65; *Радивилівський Антоній*. Легенди, анекдоти, фавелі, міфи, казки, байки, диспути, параболи.— К., 1983.— С. 261–262.

⁴ *Радивилівський Антоній*. Легенди, анекдоти, фавелі.— С. 227.

⁵ Руно орошенное.— С. 27–28.

⁶ Центральний державний історичний архів України [далі — ЦДІАК України].— Ф. 51, оп. 3, спр. 9500.— Арк. 6.

⁷ Там само.

Іван Робота, молодий чоловік 22 років, свого часу вивчав риторичу в Київській академії, тобто був досить освіченим і про угоду з дияволом міг як чути, так і читати. Договір з дияволом він уклав, сподіваючись отримати «споможеніє» до платні, а далі, судячи з усього, відніс у поле і там залишив. Після того, як текст було знайдено і на ньому виявлено зроблений кров'ю підпис Роботи, Івана спочатку допитали в Глухові, а потім відправили до Києва, до духовної консисторії. У Києві канцелярист заявив, що зізнання, які він давав у Глухові, були зроблені під тиском, оскільки до нього застосували побиття. Далі йшлося про те, що, незважаючи на зазначене в договорі його ім'я, угоду писав не він.

Через це духовна консисторія наказала зібрати спеціальну комісію, яка б встановила, чи належить підпис Іванові, чи ні. Після того, як автентичність підпису таки було доведено, юнака відіслали назад до Глухова, а звідти на рік відправили до віддаленого монастиря на покаяння під наглядом ченців⁸.

Подібна історія сталася у вересні 1757 р. з іншим молодим чоловіком, Грицьком Сердюковським. Цей 16-річний молодий послушник з Києва, хильнувши зайвого, вирішив написати листа Люциферові. У листі він просив нечистого про 50 рублів, обіцяючи взамін свою душу. Лист було традиційно підписано кров'ю, яку хлопець роздобув, розрізавши бритвою свій мізинець⁹.

Розгляд справи не затягнувся так надовго, як у попередньому випадку. Протверезівши, Грицько злякався вчиненого і листа нікуди не відправив, а тримав його при собі, нікому не показуючи. Проте, врешті, він вирішив відкритися своєму духовному наставнику, отцю Алімпію. Справу Грицька Сердюковського розглянула спеціальна комісія й оголосила, що оскільки Грицько своїм вчинком не спричинив нікому ніякої шкоди і нікого не зачарував (зазначалося, що в такому разі його необхідно було б спалити), то карати його необхідно лише за віру у забобони. А тому за покарання йому призначили публічне покаяння¹⁰.

Обидва згадані випадки є доволі схожими. Натомість справа про продаж душі дияволу, яка сталася у Львові століттям раніше з бенедиктинцем Войтехом (Альбертом) Вироземським, на їхньому тлі, на перший погляд, дуже вирізняється. У 1641 р. новіцій Львівського Бенедиктинського монастиря Войтех Вироземський власною кров'ю написав і підписав договір з дияволом. На момент укладення цієї угоди Войтех перебував в ув'язненні за те, що викрав і підробив документ, який дозволяв йому відправляти різноманітні церковні служби (шлюби, хрещення тощо) так, ніби він був висвя-

⁸ Свого часу цей випадок було описано у статті: *Кистяковский А. Ф.* К истории верования о продаже души черту // Киевская старина.— 1882, № 7.— С. 180—186.

⁹ ЦДІАК України.— Ф. 59, оп. 1, спр. 3088.— Арк. 1—8.

¹⁰ Там само.

ченим священником. Коли врешті Войтеха зловили й ув'язнили, постало питання, чи судити його церковним, чи світським судом. Різниця була критичною: адже в першому випадку покарання було б набагато легшим, тоді як у другому Войтехові загрожував смертний вирок. З переляку, хапаючись за останню соломинку, він вдався до крайніх заходів, щоб зберегти життя. Пізніше він розповідав, що до нього в камеру завітав демон у вигляді привабливого юнака – пройшов прямо крізь стінку, що є доволі характерною поведінкою для нечистої сили у західноєвропейських оповіданнях. Демон, який назвався Вегліком Борутею, всіляко зваблював Войтеха, спочатку пропонуючи йому відмовитися від усіх звинувачень, а потім переконуючи накласти на себе руки. Зрештою він переконав Войтеха укласти з ним угоду. Той розрізав палець і на стіні камери написав такий текст:

Я своєю кров'ю ставлю підпис і піддаюся під владу Князя Люцифера. Взамін за це прошу двадцять років життя, після чого він має право взяти мене з душею і тілом. Згідно з цим контрактом, зрікаюся Бога і Матері Божої. Цей контракт підписую з Вегліком, який винесе мене з в'язниці. На підтвердження підписуюся власною рукою і віддаюся під владу усім дияволам, зобов'язуюся їм служити та їх прославляти. Вони повинні мені давати все, що потребую. Я їм буду служити, передаю за цим контрактом душу Веглікові Боруті й усім іншим, за що прошу звільнити мене з в'язниці цієї ночі¹¹.

Спочатку вирішили, що диявол спеціально написав на стіні цей текст, аби дискредитувати Войтеха. Однак після обстеження останнього було виявлено рану на пальці, і таким чином його провина була доведена. Згідно з вирокком міського суду, Войтеха Вироземського спалили на вогнищі.

Є багато пояснень, чому остання справа, на відміну від двох попередніх, завершилася стратою людини, звинуваченої у підписанні угоди з дияволом. По-перше, можна припустити, що у XVIII ст. віра у можливість укладення договору з дияволом сприймалася радше як забобон, а не як небезпечний злочин, як доти. Другим вірогідним поясненням може бути конфесійна різниця: можна припустити, що у православній традиції ставлення до подібних справ було м'якшим, ніж у католицькій. Проте, найвірогідніше, вирішальну роль відіграла та обставина, що Войтехові Вироземському у будь-якому разі загрожувала смертна кара ще до підписання угоди, а остання лише ускладнила і погіршила його становище.

Незважаючи на відмінності між трьома справами, у них можна простежити й спільні риси. У всіх трьох випадках героями були молоді, досить освічені чоловіки – освічені принаймні тою мірою, що були ознайомлені з оповіданнями про угоди з дияволом. Разом

¹¹ Цитується за: *Козицький А., Білостоцький С.* Кримінальний світ старого Львова. – Львів, 2001 – С. 127.

з тим, усі троє проявили своєрідне невігластво, яке дало їм змогу застосувати отримані знання на практиці. Всі молоді люди на момент укладання угоди перебували у стані розпачу – чи то з фінансових причин, чи через серйозніші обставини, пов'язані з небезпекою для життя. Всі як один, серед іншого, вимагали задоволення своїх матеріальних потреб – навіть у випадку Вироземського, чиє становище було, м'яко кажучи, дуже критичним. Безперечним є те, що тема угоди з дияволом на українських матеріалах все ще очікує на серйозне дослідження і більш аргументованих висновків можна буде дійти лише після виявлення та докладного вивчення достатньої вибірки прикладів.

Kateryna Dysa

DIABOLICAL PACT OF THE STUDENT OF KYIV MOHYLA ACADEMY AND PECULIARITY OF UKRAINIAN FEAR OF THE DEVIL

The article studies examples of allusions about diabolical pact in Ukrainian sources of the 17th–18th centuries. Among other sources, trials materials about diabolical pact are analyzed, including a case of 1749 about former student of Kyiv Academy, Ivan Robota.

Микола Михайлуца

МИТРОПОЛИТ ВИССАРИОН (ПУЮ): ВІД НАВЧАННЯ В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ ДО МІСІОНЕРСЬКОГО СЛУЖІННЯ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ

У статті йдеться про маловідому постать митрополита Віссаріона (Пую), колишнього студента Київської духовної академії, який у розпал Другої світової війни очолював Румунську православну місію в Трансністрії.

Митрополит Віссаріон (Пую) – значна постать у християнському місіонерстві 30-х рр. ХХ ст. на Буковині та в окупованій румунами Трансністрії періоду Другої світової війни – досі залишається поза увагою українських дослідників. Народився май-